પરદ્રવ્યો મને દેખાય છે પ્રત્યક્ષ અને મારે માનવું કે પર મને જણાતું નથી !!

પંડિત શ્રી ટોડરમલજી સાહેબનું વાક્ય યાદ આવી ગયું કે "જૈનદર્શનમાં આવી અનીતિ સંભવે નહીં!"–જ્યારે વાંચવા મળ્યું કે "પરને જાણતો નથી!"

બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે જગતના પદાર્થો મને પ્રત્યક્ષ જણાય છે છતાં મારે માનવાનું કે 'પરને હું જાણતો નથી!' જો પર મને પ્રત્યક્ષ જણાતું ન હોય તો એવું ન બને કે હું માનતો હોઉં કે વીતરાગી જિનદેવના દર્શન કરું છું ને દર્શન થતાં હોય કુદેવના! કેમ કે પરને જાણતો જ નથી એટલે પરદ્રવ્ય કાંઈ ને કાંઈ હોઈ શકે ને! દુનિયામાં કોઈ વ્યક્તિ એમ કહેનાર હશે ખરી કે પર પદાર્થ મને જણાતો નથી! હા; અંધ વ્યક્તિ કહી શકે ખરી! પ્રત્યક્ષ દેખાય છતાં કહેવું કે પરને જાણતો નથી. આ તે કેવો ગજબનો ભ્રમ છે! કોઈ મહાન વૈજ્ઞાનિક કદાચ નાની-મોટી બિલાડી માટે પીંજરામાં નાનો-મોટો દરવાજો કરાવવાની ભૂલ કરી શકે પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહેલા પર પદાર્થોને દેખવા છતાં હું પરને જાણતો નથી એવું કહેનારો કોઈ સંભવી ન શકે.

અરે! લૌકિક વાતનો આધાર જવા દો; જૈનદર્શનના આધારે વિચારીયે તોપણ જાણવું એ તો જ્ઞાનનો અનાદિસિદ્ધ સ્વભાવ છે અને તે પણ એકલા સ્વને જ નહીં પણ સ્વ અને પર બન્નેને જાણવાનો સહજ સ્વભાવ છે છતાં પરને જાણતો નથી એમ માનવું!!

–આવું જો ઊંડેઊંડે રહેતું હોય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે :–

શ્રી ટોડરમલજી સાહેબે જે કહ્યું છે તે બહુ જ વિચારણીય છે કે કરે દોષ પોતે અને માને કે કર્મ કરાવે છે, હું તો મહંત–નિર્દોષ–છું! માટે એવી અનીતિ જૈનદર્શનમાં ન સંભવે. તેનો વ્યાપક અર્થ સમજવા જેવો છે કે જેમ દોષ કરે પોતે ને માને પર કરાવે છે તેમ જ્ઞાન જાણે પોતાને ને માને કે પરને જાણું છું એટલે કે પોતાનું હોય ને પરનું માનવું, ચાહે તે દોષ હોય કે જાણવું હોય, જે પોતાનું હોય તેને પોતાનું સ્વીકારવાને બદલે પરનું માને–આવી અનીતિ જૈનદર્શનમાં સંભવે નહીં–એમ શ્રી ટોડરમલજીના કથનને વિશાળ ફલકમાં સમજવા જેવું છે.

રહી વાત 'પ્રત્યક્ષ જણાવાની !' પરદ્રવ્યો પ્રત્યક્ષ જણાય છે ને છતાં માનવું કે પર જણાતું નથી! ભાઈ સા'બ પ્રત્યક્ષ જે "જણાઈ" રહ્યો છે તે સ્વને જોવાની દરકાર નથી તેથી પર પદાર્થ પ્રત્યક્ષ દેખાતા હોવાનું ભાસે છે તેમાં કેટલો ભ્રમ છે તે વિચારવા કેટલાક દૃષ્ટાંત જોઈએ :–

જાદુગર કે.લાલ સેંકડો વ્યક્તિની સમક્ષ યુવાન છોકરીને કાપી નાખે છે તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે નહીં? રોજ રોજ કે.લાલે છોકરીને કાપી નાખી હશે તો આજ સુધીમાં કેટલી છોકરીઓના ખૂનનો મુકદમો તેના ઉપર ચલાવવો પડશે! એક ખાલી ગ્લાસને બાલદીમાં ઊંધો વાળતાં ગ્લાસમાંથી પાણીની ધાર એટલી થાય છે કે બાલદી છલકાઈ જાય તોપણ ખાલી ગ્લાસનું પાણી ખૂટે નહીં ! ભાવલિંગી મુનિરાજને આહાર દેતાં ચક્રવર્તીનું સૈન્ય જમે તોય આહાર ખૂટે નહીં તેમ એક ખાલી ગ્લાસમાંથી આટલું પાણી નીકળતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ને! તે ખરેખર તેમ જ હોય તો પહેલાંના જમાનામાં તો કે.લાલથી પણ મોટા જાદુગર થઈ ગયેલા એટલે સં. ૫૬મા જે દુષ્કાળ પડ્યો તે દુષ્કાળ પડ્યો જ ન હોત! અને અત્યારે સારા ચોમાસાની રાહ જોવી પડે છે–ભય રહે છે કે ચોમાસુ કેવું હશે? તે ભય જ ન રહેત ને! જાદુગરને કહો એટલે ગંગા-યમુના તમારા ગામમાં! ખાલી ગ્લાસમાંથી પાણી અખૂટ વહેતું પ્રત્યક્ષ જોયેલું કે નહીં? તો જે પ્રત્યક્ષ દેખાય તેમ માનવું કે નહીં?

આ તો લૌકિક વાતોના આધારે વિચાર્યું; જૈનદર્શનના આધારે વિચારીયે તો :–

પાણી અગ્નિથી ઉષ્ણ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ને! તમારી કાર-ગાડી પેટ્રોલ ખૂટી જતા રસ્તામાં ઊભી રહી જાય છે? કે પેટ્રોલ વિના દોડતી રહે છે? ગૌતમ ગણધરની ઉપસ્થિતિ થવાથી ૬૬મે દિવસે મહાવીરસ્વામીની દિવ્યધ્વનિ છૂટી હતી એમાં બેમત છે ખરો? શરીર સ્ત્રીનું હોય અને મુક્તિ થતી નથી, પુરુષનું શરીર હોય તો મુક્તિ થાય છે—આ પ્રત્યક્ષ વાત છે ને! ગુરુદેવશ્રીના શબ્દો નીકળે કે પુણ્યથી ધર્મ ન થાય અને શ્રોતા સાંભળે પણ એમ જ કે પુણ્યથી ધર્મ ન થાય! આમ જે બધું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે શું ખરેખર તેમજ તમે માનો છો?

ભાઈ! જગતની રચના જ અસત્યની પ્રેરણા કરાવવાવાળી છે એટલે ઉપર જણાવ્યા તેવા સેંકડો દૃષ્ટાંતો વિચારતાં એમ જ લાગશે કે પ્રત્યક્ષ જણાય છે ને! છતાં ક્યો મુમુક્ષુ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં જે પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેમ માનતો હશે? પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેમ કોઈપણ નહીં માનતો હોય!

પ્રત્યક્ષ જણાવા છતાં તેમ હોતું નથી એ વાત માટે એક લૌકિક માસ્ટર કી વાપરવા જેવી છે. તમે તારંગાથી ટ્રેઈનમાં બેસીને સોનગઢ આવતા હો ત્યારે દોડતી ટ્રેઈનની બારીમાંથી બહાર જોતા હશો ત્યારે (૧) તમને પ્રત્યક્ષ દેખાતું હશે કે સેંકડો વૃક્ષો તારંગાની દિશામાં દોડ્યે જાય છે; (૨) તમને અનુભવાતું હશે કે હું તો સ્થિર બેઠો છું ને સામે જણાતી જમીન ને વૃક્ષો તારંગા તરફ સ્થળાંતર કરતાં રહે છે? એટલે કે હું તો જ્યાં છું ત્યાં જ છું તો શું સોનગઢ સ્થળાંતર કરીને તારંગા પહોંચશે? અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે વૃક્ષો દોડ્યે જાય છે ને પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે કે હું શાંતિથી બેઠો છું—સ્થળાંતર નથી કરતો! છતાં માનો છો શું? બસ, આ દૃષ્ટાંતને માસ્ટર કી લગાડીને પ્રત્યક્ષ જણાય છે છતાં તે, શ્રીમદ્જી કહે છે તેમ 'સૃષ્ટિની રચના અસત્યની પ્રેરણા કરાવે તેવી છે' તેમ, પ્રત્યક્ષ જણાય તેમ હોતું નથી એ વાત સમજી લેવાની છે.

જોકે આટલું તર્કબદ્ધ હોવા છતાં પરને જાણું તો છું ને!—એ વાત નીકળતી કેમ નહીં હોય! કે કેરોસીન ભરેલા ડબ્બાને ખાલી કરીને ગમે તેટલો સાફ કરીએ તોપણ તેની ગંધ તુરત જતી નથી, ગંધ દૂર થતા ઘણો સમય લાગે છે ને! જેમ ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાન થતું નથી એવું વર્ષો સુધી સમજતા રહેવા છતાં ઊંડેઊંડે તો, ગુરુ મળ્યા પહેલાં ક્યાં આવું જ્ઞાન હતું! માટે ગુરુથી જ મને આ જ્ઞાન થયું છે—એવી માન્યતા રહેતી હોય છે ને! તેમ, જ્ઞેય છે તેથી જ્ઞાન થયું છે એવી જે માન્યતા પડી છે તે 'જ્ઞેયને જાણતો નથી'—એવું માનવા દેતી નથી! એને એમ થાય છે કે આ પરદ્રવ્યો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ને! જો પરને જાણતો ન હોઉં તો રૂમમાંથી બહાર નીકળતાં ભીંત સાથે કેમ ભટકાતો નથી? ને દરવાજામાંથી કેમ બહાર નીકળું છું? માટે પ્રત્યક્ષ જણાય છે તે જ સત્ય છે—એમ રહ્યા કરે છે.

અરે ભાઈ! પ્રત્યક્ષ દેખાય તે સાચું જ હોય તેમ તું માને છો ખરો! વૃક્ષની ડાળી પર ચકલી બેઠી ને એ જ વખતે ડાળી તૂટી પડી એવું તને પ્રત્યક્ષ જણાય છે ને! તો શું માને છો? ચકલીના વજનથી ડાળી તૂટી ગયાનું માને છો ખરો? મૃગજળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે છતાં જળરૂપ માને છો ખરો!—આમ ઘણીવાર તને અનુભવાયું હશે જ કે પોતાની આંખે જોયેલું ને પોતાના કાને સાંભળેલું હોય તોપણ તે તદ્દન ખોટું હોય છે! તને જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે સંયોગદૃષ્ટિથી જોવાની આદતથી દેખાતું હોવાથી તને ખોટું સમજાય છે. શ્રી સમયસારની ૧૪મી ગાથામાં આ જ વાત સમજાવી છે કે તને જે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ ભાવો અનુભવાય છે—જણાય છે તે સંયોગદૃષ્ટિથી સત્ય હોવા છતાં, તું સ્વભાવ-સમીપ જઈને જોઈશ—અનુભવીશ તો પ્રત્યક્ષ જણાતાં તે બધાય ભાવો અસત્યાર્થ છે—અભૂતાર્થ છે એમ તને અનુભવાશે. આ જ સિદ્ધાંતથી વિચારતાં, પરપદાર્થ પ્રત્યક્ષ જણાતો હોવાનું સંયોગદૃષ્ટિથી તને લાગવા છતાં, સ્વભાવ-સમીપ જઈને જોતાં, પ્રયોજનની સિદ્ધિની પ્રધાનતાથી વિચારતાં, પર જણાય છે તે અભૂતાર્થ છે એવું સમજાઈ જશે.

પરંતુ....!!

ગુરુકૃપાથી ઉપાદાન-નિમિત્તની વ્યવસ્થા તો સહેલાઈથી સમજાય જાય છે, ક્રમબદ્ધ અને પુરુષાર્થનો કોયડો પણ પૂજ્યશ્રીના પ્રતાપે ઉકેલી શકાયો છે પરંતુ પરજ્ઞેયસંબંધી જ્ઞેયાકાર જ્ઞાન ને તેમાં નિમિત્તભૂત પરજ્ઞેયો અર્થાત્ જ્ઞેયાકાર જ્ઞાન ને પરજ્ઞેયની વસ્તુ-વ્યવસ્થા સમજવી કઠિન લાગે છે; વળી પરજ્ઞેય તો જણાય છે પણ પરજ્ઞેયસંબંધી જ્ઞેયાકાર જણાતા હોવાનું પકડાતું નથી તો પરજ્ઞેય જણાય છે કે જણાતું નથી એ વિષયમાં ઉતરવાની શી જરૂર છે?—કે ભાઈ! પરજ્ઞેયોમાં આ ઈષ્ટ અને આ અનિષ્ટ એવી ભેદબુદ્ધિના કારણે રાગ-દ્વેષ કરી કરીને સંસારમાં રખડતો રહ્યો હોવાથી, જ્ઞેયમાં ઉપજતી ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ છોડવા આ વિષય સમજવો અત્યંત જરૂરી છે. પરજ્ઞેયસંબંધીના મારા જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનને જ હું જાણું છું, પરજ્ઞેયને જાણતો નથી તેની જો ખરેખર પ્રતીતિ ઊપજે તો, પરજ્ઞેયને જાણતો જ નથી ત્યાં મારા માટે પરજ્ઞેય ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ ક્યાં રહ્યું?—એમ મોહજન્ય ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ છૂટી જાય તે માટે આ વિષય સમજવાની જરૂર છે.

વળી જેમ ઉપાદાન-નિમિત્તની વ્યવસ્થા સમજીને, નિમિત્તને ગૌણ કરવાનું છે, નિમિત્તનું લક્ષ છોડવાનું છે અને ઉપાદાનને પ્રધાન કરવાનું છે, તેમ જ્ઞેયાકાર જ્ઞાન ને પરજ્ઞેયના સંબંધને સમજીને, પરજ્ઞેયને ગૌણ કરવાનું છે, પરજ્ઞેયનું લક્ષ છોડવાનું છે ને જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનને પ્રધાન કરવાનું છે, જેથી ઉપયોગ બહિર્મુખથી ખસીને અંતર્મુખ થાય તે માટે, પોતાના સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવને સમજવા આ વિષય સમજવો જરૂરી છે.

ખરેખર તો સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવ દ્વારા પરને જાણતો નથી પરંતુ પરપ્રકાશકપણામાં પરસંબંધી જ્ઞેયાકારરૂપ પોતાના જ્ઞાનાકાર જ્ઞાનને જાણે છે તેમ નિર્ણય કરીને પણ પરજ્ઞેયસંબંધી પોતાની જ્ઞાનપર્યાયમાં જ જ્યાં સુધી ઊભો રહે છે ત્યાં સુધી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ છે. તેથી પરને જાણતો નથી પરંતુ પરસંબંધી મારી જ્ઞાનપર્યાયને જ જાણું છું એટલો નિર્ણય કરીને, તે જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનપર્યાયનું લક્ષ છોડીને, સ્વપરપ્રકાશકપણામાં સ્વજ્ઞેયરૂપ જ્ઞાયકનું જે પર્યાયમાં જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનપર્યાયનું પણ લક્ષ છોડીને, તે જ્ઞાનપર્યાયમાં જે સ્વજ્ઞેયનું—જ્ઞાયકનું જાણપણું થાય છે તે જ્ઞાયકનું લક્ષ કરે છે ત્યારે પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પરને જાણનારો તો હું નથી પણ જ્ઞાયકને જાણનારો—જાણવાની પર્યાયરૂપ—પણ હું નથી, હું તો જે જણાઈ રહ્યો છે તે જ્ઞાયક જ હું છું—એમ જાણવાની પર્યાયનું લક્ષ છોડીને જ્ઞાયકમાં અહમ્‌પણું સ્થાપવું તે સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવનું પ્રયોજન છે.

ચિદ્‌વિલાસમાં પં. શ્રી દીપચંદજી કાસલીવાલ તો કહે છે કે "જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે તે અસદ્‌ભૂત-ઉપચરિતનયથી છે." વ્યવહારનય અને તેના ચાર ભેદમાં અસદ્‌ભૂત ઉપચરિત દ્વારા થતાં કથનમાં કેટલું ભૂતાર્થપણું સંભવી શકે છે તે કહેવાની જરૂર નથી ને! શ્રી સમયસારની ૧૧મી ગાથામાં સઘળાય વ્યવહારને અસત્યાર્થ કહ્યો છે ને! અહીં શ્રી દીપચંદજી કહે છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે તે અસદ્‌ભૂત-ઉપચરિત!—ત્યાં, પરને જાણું છું એ વાત......!

માટે, જે કોઈ પરજ્ઞેયો પ્રત્યક્ષ જણાય ત્યારે વિચારવું કે આ તો દોડતી ટ્રેઈનની અંદર બેસીને બારીની બહાર જોતાં, વૃક્ષો દોડતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેવું પ્રત્યક્ષ છે! ભાઈ! નજર સામે સમુદ્ર હોવા છતાં આંખ આડે ચાર ઈંચનો પડદો રાખીને દેખતા જાણે સમુદ્ર છે જ નહીં એવો જે ભ્રમ ઊપજે છે તેવો 'પરને જાણવા' સંબંધી ગહન ભ્રમ છે. "ખરેખર તો જણાઈ રહ્યો છે સ્વ અને માને છે કે પર મને જણાઈ રહ્યું છે!—આ ગુપ્ત રહસ્ય એને જ સમજાય છે જેના માથે ગુરુકહાનનો કૃપાપૂર્ણ હાથ ફર્યો હોય છે! ધન્ય છે એ ગુરુને જેમણે આવા ગહન રહસ્યને પ્રત્યક્ષ કરીને આપણને સમજાવ્યું !